

A HAGYOMÁNY TERMÉSZETÉRŐL

Prológus Thomas Mann nyomán

Két ember ül a sátor árnyékában: Jákob, az igazságkereső, és József, a kedvenc fiú. A kedves pimasz játszik a történetekkel, a gondolatokkal; úgy tesz, mintha elfogadná az atya illúzióit. Engedi nyerni, mint az imént az ostáblában, és közben mérlegeli, ügyesen forgatja és válogatja a jákobi gondolatokat. Ő nyer, a gyakorlat nyílteszű embere, mert sohasem fogadja el az illúziókat — csak bűvészkedik velük.

Miről folyik a beszélgetés?

Mint a legtöbbször, a törzs történetéről és a szokásokról. Ezúttal az elavult szokásokról. A pesszah-ünnep szokása elvesztette eredeti jelentését. Márpedig ha elavult — így töpreng Jákob —, könnyen lehet, hogy erkölcstelen, ember ellen forduló. Ha tovább is él az, ami Jahvének nem kedvez, mi lesz a törzs jövője? Nem jutnak-e Lábán sorsára, ha lomha megszokásból ragaszkodnak a szennyhez, amin a kor túl akar jutni? Az aggódó Jákob a jövő érdekében meg akarja szüntetni a szennyes múltban gyökerező szokást.

József balszamos szavakkal nyugtatja atyját, s visszatartja a sietségtől és a rombolástól. „Kíméljük az ünnepet, és ne nyúljunk hozzá elhamarkodva története miatt, melyek helyébe idővel talán más történet léphet...” A szokást nem kellene, nem is nagyon lehet kioltani, telítődjék új tartalommal, és a törzs érdekében értelmezzük újra.

„A szokás és a sült jólesik, és ha feloldást adnak, oldjuk el magunkat mi is vidáman a szennytól általuk, megértve az urat és a kort! Nézd, ott az a fa... mily pompás a törzse és a koronája, atyáink ültették a késő nemzedékek örömére. Orma csillogva leng a szélben, gyökere pedig kőben és porban tapad az anyaföldbe, a mély homályban. Vajon a vidám orom tud-e a sáros gyökérről? Nem, hanem az Úrral együtt elhalad fölötte, ringatózik, és nem gondol rá. Azt gondolom, így van a hagyománnyal, a szennyel is, s hogy jóleső legyen a jámbor szokás, maradjon csak a mélye a mélyben.“

Fogalomzavar vagy sokféleképpen értelmezhető fogalom?

E mítosz korszerű megragadásakor a felvilágosult értelmiségi azt az égető kérdést feszegeti, hogy lehetséges-e s egyáltalán jogosult-e a felülről végrehajtott erkölcsi forradalom.

Jákob fanatikusan újat akar az elvont ráció jegyében. A „gyermek” tudja, hogy az új nem keletkezhet előzmények nélkül — ma így mondanánk: magabrendülésének kulcsa, hogy megtartva tagad. A hagyomány akár jó, akár rossz — hatalom. Az egyéni szándék és tekintély a történelmet alapjaiban nem semmisítheti meg, legfeljebb befolyásolhatja.

Lényegében Thomas Mann azt fogalmazza meg költői nyelven, amit nem is olyan régen Kolakowskinál olvashattunk: ha az új nemzedék sohasem lázadt volna a hagyomány ellen, még most is barlangban élnénk; ha ez a lázadás minden vonatkozásban sikerült volna, már megint barlangban élnénk.

A hagyomány jelenbe épülése és szűrése — kétségtelenül minden társadalom élő, gyakorlatban megnyilvánuló kérdése. Élő, a szónak abban az értelmében, hogy az emberiség mindig felhasználta a múlt tárgyiasult értékeit, valamint kulturális tényként létező és ható szellemi eredményeit. Felhasználta, akár töprengett rajta, akár nem; akkor is, ha zökkenőmentesen, akkor is, ha megrázkódtatásokkal tette.

De mi is a hagyomány?

Vannak kifejezések (a „hagyomány“ is ezek közé tartozik), amelyeknek látzólag egyetlen tulajdonságuk van: olyan különleges fogalmakat jelölnek, amelyek a valóság elmosódó körvonalú, legtöbbször múltra utaló területeire vonatkoznak. Az ilyen terminusok elemzése hamarosan feltárja, hogy variálódó tartalmuk mélyén valamiféle egységes töltés van. Éppen ez a közös elem teszi lehetővé, hogy átfogó megjelölést használhatunk. Az ilyen széles, általános jellegű fogalmak dinamikusak: sokféleképpen megközelíthetőek, különböző nézőpontok érvényesülését, gyakran összeütközését teszik lehetővé, mivel maga a valóságterület, amelyre vonatkoznak, roppant szerteágazó és különböző irányba fejlődő. A nézőpontok sokféleségét a szellemi tevékenység valóságban gyökerező s egyre fokozódó megosztottságával is magyarázhatjuk. A hagyomány kérdését természetesen másként közelíti meg az etnográfus vagy a folklorista, másként az irodalmár, a muzikológus, megint másként a szociológus és az etnológus. Nemcsak a kutatás köre, hanem a módszerek is különbözőek.

A sajátos szemlélet nem valaminő szofista összevisszaságból fakad, a módszerek megválasztása sem önkényes. Bár a hagyomány adott társadalmi közegben egységes egészként működik, részei viszonylag önálló léttel és értelemmel rendelkeznek, saját objektivációs rendszereik vannak. Tárgyuk szempontjából az objektiváció kérdése másodrendű ugyan, de nem mellékes, ezért néhány lényegesnek tűnő mozzanatot megemlítenénk.

Az emberi megismerés tárgyiasulása elsősorban az anyagi javak termelésében nyilvánul meg. A munka terméke, az egész ipar Marx szerint nem más, mint az ember tárgyiasult lélektana, mivel az emberi tapasztalatok és ismeretek megtestesülése. Az anyagi javak termelése alapvető tevékenységforma az emberi lét és haladás tekintetében. Alapvető, de nem az egyetlen. A történelmi fejlődés során kialakulnak a szellemi tevékenység sajátos alakzatai is, a maguk viszonylag elkülönült objektivációs rendszereivel. Ezek a formák eltérő sajátosságokkal rendelkeznek, így tárgyiasulási rendszereik is különbözőek. A mindennapi tudat objektivációi — szokások, előítéletek, előzetes ítéletek és társadalmi beidegződések — jellegükben és szerkezetükben lényegesen különböznek a tudomány és a művészet tárgyiasulási rendszereitől. A vallás, az erkölcs objektiválódása más, mint a politikáé vagy a jogé. Közös jellemzőjük azonban, hogy a világ szellemi-gyakorlati elsajátításának formái, és szorosan kapcsolódnak a szellemi viszonyok, valamint a társadalmi intézmények meghatározott típusaihoz.

A hagyomány vizsgálatakor bennünket elsősorban az objektiválódott szellemiség érdekel, és csak másodsorban az értékek — vagy vélt értékek — létrejötté-

nek módozata, tehát nem annyira a folyamat, hanem a folyamat eredménye. A mindennapi élet körében a tapasztalatsor, az értékalakulás véglegesnek tűnő utolsó foka rögződik, tehát az érték lényegesen leegyszerűsödik. A tudatos szellemi munka viszont empirikus tapasztalatsor, és a megismerő folyamat eredményeit egyaránt megvizsgálja. A mindennapos tudat az eredményt egyszerűen (általában ösztönösen) felhasználja; a megismerő tudatosság a hagyomány felhasználhatósága mellett vagy ellen érvel. Az érvelés támasztéka kettős: egyrészt leírja (vagy egyenesen előírja) a hagyományos érték fejlődési lehetőségeit, másrészt az előbbi érdekében az érték kialakulásának legfőbb mozzanatait rekonstruálja. Ez utóbbinál megintcsak előtérbe kerülnek az elkülönült tevékenységi területek megkülönböztető jegyei.

A sajátos szemlélet tehát jogosult, mivel a differenciált tevékenységi formák objektivációnak különös jellegét és szerkezetét ragadja meg.

A sajátos fogalmak közös magva

Boncolgatva a hagyomány fogalmát, összevetve az eltérő értelmezéseket, kiderül, hogy a különböző jelentések mélyén egységes töltés lappang. Akármilyen sajátos a hagyomány megközelítésének módja, azonos mozzanat a hagyomány értéktartalmának kérdése, illetve az érték és értéktelenség ellentmondásának problémája. Ugyancsak visszatérő mozzanat a társadalmi örökséghez való viszonyulás, ami ma hagyomány és korszerűség összefüggéseként körvonalazódik.

Sajátos emberi tulajdonság, hogy tapasztalatainkat és ismereteinket felhalmozzuk, és valóságos vagy vélt társadalmi értékeként továbbadjuk.

A felhalmozás és örökítés eszköze a nyelv és az írás. Általános eszköz: az emberi érzelem, tényközlés és értés kifejezésének eszköze. Elvben-elvontan minden nyelvi formába önthető, ami elgondolható. Persze csak elvben-elvontan. Nehéz szavakkal elmondani azt az életérzést, amelyet a népdal vagy a tárgyiasult népművészet a maga eszközeivel szavak nélkül sugall. Nehéz, tökéletlen, de nem lehetetlen. Az más lapra tartozik, hogy szükséges-e, vagy egyáltalán mikor szükséges. Nos, a nyelv általános funkciói mindig sajátos formában nyilvánulnak meg. Az értés nemcsak a közlés gondolati tartalmának feltárulása, hanem a nyelvi forma értése is. Csak az a nyelv vagy azok a nyelvek vezethetnek az adott kultúra világába, amelyeket ismerünk. Elsődlegesen anyanyelvünk. Az anyanyelv ízelelése nemcsak egy zárt, sajátos társadalmi közeg értékeinek és gondolkodásmódjának elsajátítását eredményezi. Számunkra valóvá teszi az egyetemesen emberi értékek világát is. Sőt, a más nyelvi formák elsajátítása is innen indul.

A felhalmozás eszköze az írott és beszélt nyelv. De nemcsak az. Tapasztalataink, ismereteink szokásokban is rögződnek.

A szokásokról

A szokások a hagyomány pillérei. A társadalmi együttélésben kialakult viselkedési módokat és cselekvési formákat jelöljük a „szokás” szóval, amelyek mindig egy adott közösségre jellemzőek. A szokásokat kialakító társadalmi erők rendkívül változatosak, többnyire kifejtetlenül benne rejlenek magukban az emberi kapcsolatokban. E. Sapir, a jeles amerikai nyelvész és etnológus helyesen hangsúlyozza, hogy a szokás fogalmát nem terjeszthetjük ki olyan cselekvési formákra, amelyeket nyilvánvalóan biológiai okok határoztak meg. Nem tekinthet-

jük szokásnak az evés vagy a nemzés biológiai funkcióját, de szokássá válhat bizonyos ételek elkészítésének és fogyasztásának módja. Ugyanígy társadalmi okokkal magyarázható a sokgyerekes nagycsalád szokása (a Mezőség egyes falvaiban nálunk) vagy a közösséget csonkító „egykezés” Kalotaszeg Nádas menti falvaiban.

A szokások átörökítése nélkül nincs társadalmi folytonosság. Ez a folytonosság magára a szokások tartalmára is jellemző. Mindig valamiféle társadalmi szükséglet alapján jöttek létre, de gyakran akkor is fennmaradnak, ha kikopik mögülük az eredeti szükséglet. Ilyenkor sem válnak üres konvenciókká. Általában vagy új tartalommal, új szükséglettel telítődnek, vagy makacsul fenntartják a régi fejlődésgátló formákat.

Kétségtelenül Janus-arcuk van. Konzervatívak, erősen normatív jellegűek, de az együttélés folyamatosságát és olajozottságát is biztosítják. A társadalmi szükségletet, a közvélemény- és magatartásformát társadalmi beidegződésekben, előzetes ítéletek és előítéletek formájában közvetítik.

A szokások társadalmi erejét emeli az a tény, hogy formálják és rögzítik az erkölcsi érzékenységet és érzelmet. Az egyént és a csoportot hajlamossá teszik bizonyos élményanyag, bizonyos követelményrendszer és magatartástípus elfogadására. Más kérdés az, hogy ezek egy általánosabb szempontból lehetnek hasznosak, de károsak is, humánusak vagy embertelenek. Általában azt mondhatjuk, hogy megkönnyítik a tanulást a közösség tagjai számára, s egyben ébren tartják történelmi emlékezetünket. A szokások ugyanis összekapcsolják a jelent a múlttal, létrehozván így egy átfogóbb — a közösség előtörténetére is visszatekintő — „Mi“-tudatot, melynek összetartó ereje a valóságos vagy legendás múlt tekintélyére támaszkodik, s mintegy érzelmi és eszmei igazolását nyújtja a jelen gyakorlatának és a jövő perspektívájának. A „Mi“-tudat, az együvértartozás tudata erősen érzelmi töltésű, nem támaszkodik feltétlenül észkokokra. Az együttes cselekvési viszonyai hordozzák, ezeknek természetes, szokáshoz kötött tükröződéseként alakult ki és maradt fenn. *Valamely közösség életében kialakult és tartósult szokásrendszerek az önfenntartás, az önismeret és önkritika elősegítői, avagy éppen ellenkezőleg, akadályozói lehetnek.* A szokásrendszernek e funkciója a népesebb vagy kevésbé népes embercsoportokra — osztályokra, nemzetekre, nemzetiségekre, népcsoportokra, családra — egyaránt vonatkozik.

A szokásrendszerek közösségfenntartó erejét a társadalom tudatos erői is fokozhatják, illetve a közösség létét fenyegető, értéktelenné vált vagy egyenesen értéktelenséget konzerváló szokásokat korlátozhatják. Kísérleteztek már — adott esetben sikerrel — erejét vesztett, kihalt szokások háttérbe szorításával.

A szokások kettőssége, vagyis az a tény, hogy valamely közösség életében éppúgy tartósíthatják az értéktelent, mint az értékest, a szokásokhoz való tudatos viszonyulás kérdésének megvizsgálását tűzi napirendre. Kétségtelen, hogy valamely közösség szokásaihoz való tudatos-kritikus viszonyulás a kultúrahordozó értelmiség el nem hárítható feladata. E viszonyulás — általában kezdeti formájában — elvont-rationális kritikai álláspont, ami önmagában nem helytelen, de ha gyakorlati programmá válik, az esetek többségében kudarcra van ítélve. Ugyanis jakobi türelmetlenséggel felülről, kívülről dönt szokások felélesztése vagy eltávolítása felől. Az ilyen törekvéseket a valóság közegellenállása buktatja meg, hacsak magában a társadalmi létben nem adóttak az ilyen kezdeményezések sikerét biztosító feltételek.

Az ilyen gyakorlati tapasztalatok vezetnek el a kritikai viszonyulás igényesebb formájához, amely nemcsak ésszerű belátást, hanem a jelenségek szélesebb

összefüggéseinek megértését és feltárását követeli meg. Nem elegendő — adott esetben — azt a különben szükséges tényt felismerni, hogy valamely szokás hatása káros, nemkívánatos. Meg kell értenünk eredetét, valamint szükséglettel összefüggő kialakulását. Mert a ma káros szokások — legalábbis az esetek többségében — nem eleve haszontalanként rögződtek a közösség életében. Nyilván a megváltozott feltételek fordították őket fonákjukra. A nagyobb valóságismereten alapuló szemlélet sugallja azt is, hogy az idejétmúlt szokásoknak könnyebben szakad gyökerük, illetve a módosult szükségleteknek megfelelő új szokások könnyebben honosulnak meg a forradalmi változásoktól fellazított társadalmi talajban. Ugyanakkor a nagy múltra visszatekintő szokások szívóssága is szembeötlő. Hiszen nem egy közülük időlegesen eltűnt — főleg gyökeres fordulatok időszakában —, és előbb vagy utóbb újraéledt, rendszerint a megváltozott körülményeknek megfelelő új tartalommal.

Modern társadalmunk emberi közösségeit át- meg átszövik elmúlt korokból továbbélő szokások. Igaz, hogy tartalmuk néha többszörösen is változott az idők során. Ezek a szokások, akárcsak a hagyomány, általában a társadalmi valóság és a társadalmi psziché mélyebb rétegeiben gyökerező formák. Ezekkel szemben nem lehet közömbös a kritikai szellem, mert bár az új szokások kialakulása és az elavultak porladása spontán folyamat, mindazonáltal kétségtelen, hogy ezt a folyamatot hatékonyan befolyásolhatja a tudatos elem. Az e téren kínálgató tapasztalat azt sugallja, hogy különösen a fejlődés nem forradalmi szakaszaiban a szokások átértelmezése nem nélkülözheti a szellemi erőfeszítéseket, szívós, tudatos munkát igényel. Annál is inkább, mivel a rest ösztönösség csak azt tárja fel, ami látszat szerint van, s könnyen elmosza az érték és értéktelen közötti különbséget, felcseréli az igazság és használhatóság elvét. A fejlődés nem forradalmi időszakában az elavult szokások megszüntetése és merőben újak bevezetése általában nem célravezető. Ehelyett a hagyományosan kialakult szokások új tartalmakkal való feltöltése — természetesen az új igényeknek megfelelően — inkább sikerre vezethet.

És éppen ez az átértelmezés a legfelelősségteljesebb, a legbonyolultabb feladat.

Minden szokás önmagában is egész rendszer. E struktúra elemeit nem cserélhetjük tetszés szerint. Sőt, az sem mindegy, hogy mit és milyen egymásutánban cserélünk ki. Aztán minden egyes szokás maga is egy egész szokásrendszerbe épül, vagyis egy bonyolultabb struktúra *egyik* eleme. Ahogy a szokásrendszer egyes elemei (a szokások) egymáshoz kapcsolódnak, és egymást feltételezik, abból következik leginkább az, amit a szokások Janus-arcának nevezünk.

Jó és rossz, humánus érték és értéktelen, sőt káros — sokféleképpen tud összefonódni, nehezen választható szét a szokásokban, a szokásrendszerekben. Ezért van Janus-arcuk, ezért rendkívül problematikusak. Mégsem tudunk megenni nélkülik. A szokás, a szokások rendszere a hagyományozható értékek (és vélt értékek) felhalmozásának és folytonosságának eszköze — az írott és beszélt nyelvvel együtt.

Általános és különös. Időparadoxon vagy folytonosság?

Mi teszi hozzáférhetővé, felhasználhatóvá a hagyományt?

A kínálgató, nagyon is általános megállapítás ez: nem kezdhetünk mindent előlről, szükségünk van az elődök ismereteire és tapasztalataira. Axiómát mondunk ki, ami csak részben oldja meg kérdésünket.

A hagyomány mindig konkrét. Dialektikus értelemben az: az általános, sajátos és különös ötvözete. A konkrét jelleg az értékek kialakulására és a tárgyasulásra egyaránt érvényes. Általános, mert egyetemesen emberi értéké válhat a sajátos társadalmi közegben, sajátos integráció talaján kialakult érték; s a már kialakult egyetemesen emberi különös társadalmi közegben objektíválódik újra.

Minden emberi közösség — osztály, nép, nemzet vagy nemzetiség — kisebb vagy nagyobb mértékben és más-más arányban, de a maga sajátos módján járul hozzá az általános emberi értékek kialakításához. Tudomásul kell vennünk, hogy a hagyomány-anyag részeinek egyensúlya csak összeméri, egyetemes szinten valószínűleg meg. Az egymásból és egymás után következő történelmi korszakok emberisége az elődök tapasztalatait kiegészíti, elveti vagy újra felfedezi, de semmiképpen sem egyforma mértékben használja fel a hagyomány minden elemét és minden ágát. Az intenzitás-különbség nemcsak az egymást követő történelmi korszakokra jellemző, hanem az egyidőben létező osztályokra, rétegekre, népekre, nemzetekre, nemzetiségekre, tehát az adott társadalom részben vagy gyökeresen ellentétes irányú integrációira is. Ez utóbbi megállapításunk nem ellenkezik azazal az igazsággal, hogy az előttünk járó nemzedékek értékei és tapasztalatai nagy vonalakban fennmaradnak.

Ha ebből a szemszögből vizsgáljuk meg a történelmi időt, akkor a hármas tagolódás új megvilágításba kerülhet. A múlt, jelen és jövő közötti határvonalak ugyanis viszonylagosak. Nem akarom ezzel a megszakítottság jelentőségét elhomályosítani, hiszen a diszkontinuitás egyrészt nemcsak az időben egymásutániságra jellemző, másrészt csak a látszatok valóságában abszolút tagadás. A tartalmilag új jelenség vagy jelenségcsoport, a radikálisan új is, csak valamihez képest megszakítottság, más vonatkozásban folytonosság: megtartva-tagadás. Az idősávok közé így elméletben sem állíthatunk áttörhetetlen falat, még kevésbé a gyakorlatban. Hiszen éppen a gyakorlati tevékenység a maga tagolt egységével — e folytonosság tartalma. A múlt tehát korántsem múzeumban tárolt régészeti lelet, egzotikus kövület, hanem *reális előtörténetünk*. Nem vezethet ez semmiféle idő- és erkölcsi paradoxonhoz, mint ahogy az egzisztencialisták feltételezik. Még csak a történelmet sem rendeljük alá a folyamatnak, hiszen tudjuk, hogy az idő a társadalmi fejlődésnek csak egyik — mindazonáltal fontos — együtthatója. A múlt tehát előtörténetünk, *most valóságos* történelmünk kiindulópontja; jelenidőnk terhes e múlt jó és rossz következményeivel, eredményei — bár sohasem teljesen — az újba épülnek, hibáiból új nemzedékek okulnak vagy vakulnak tőle. A jövő sem az elérhetetlen távol kódéba burkolózott világ, melyet csak homályos jóslatokkal csalogathatunk elő. A ma törvényszerűségeinek irányulásában és lehetőségeiben — jelenidőnkben — körvonalazódik; s a jövő felé törekvő társadalmi gyakorlat ezeket a lehetőségeket próbálgatja, tudatunk pedig célkitűzéseivel, a célnak megfelelő gyakorlati eszközök pontosabb vagy elnagyoltabb felismerésével óhajtja közelebb hozni a mához azt, aminek lennie kell. Általános, minden társadalomban érvényes jelenség ez, mely eddig a társadalmi harcok kereszt-tüzében nyilvánult meg.

A múlt mint előtörténet és előfeltétel, a jelen mint most valóságos történelem, a jövő mában fogant lehetőségei: viszonylag tagolt, egységes folyamat.

A hármas tagoltság az idő és időtartam megfordíthatatlanságát fejezi ki. A lényegi jegyek viszont ismételtelhetők. A társadalom értékei (és volt értékei) egymás után és egymásból alakulnak.

Megállapítottuk, hogy minden társadalmi integráció a maga sajátos módján járul hozzá az értékek kialakulásához. A sajátos jelleg nemcsak formai kérdés, egy nép életében és történelmében a lényeg tartozéka. A népek, nemzetek és nemzetiségek tevékenységében és gondolkodásmódjában vannak olyan jellegzetességek, melyek egyedivé teszik helyüket a világ többi népe között. Sohasem feledkezhetünk meg arról, hogy az általános életszemlélet, a magatartásfajták és a kor-szellem mindig sajátos módon nyilvánulnak meg. A hagyomány sem egyszerűen az általános értékek, tapasztalatok és ismeretek halmaza. *A hagyomány az a mód is, ahogyan értékeinket felhalmozzuk és továbbadjuk.* Ez a másféleség az értékek cseréjének alapja, és ugyancsak ez teszi érthetővé egy adott integráció értékesítő és értéktermelő képességét, valamint értékeinek egyetemesen emberi hatékonyságát is.

Ezek a jellegzetességek a történelmi szubjektumban testesülnek meg, és a történelmi szubjektum konkrét kormeghatározottságú szükségleteire utalnak.

Ide kívánczó példánkat fogalmazzuk meg kérdés formájában: mi a különbség a görög és a római típusú rabszolgatartó társadalom között? A közös tartalom ellenére miben tér el az olasz reneszánsz az angoltól vagy a franciától? A „későbbi“ vagy „korábbi“, „simább“ vagy „ellentmondásosabb“ — szükséges magyarázat, de nem elégséges. Az alapvetőbb viszonyok felmérése pedig mindkét kérdésünk esetében az európai fejlődés egy-egy szakaszának általános irányát tisztázná. Természetes, hogy minden kutatás innen indul, hiszen a sajátos az általános ismerete nélkül értelmét veszti, de önmagában egyik sem adhat megnyugtató választ a fenti kérdésre. A történelmi szubjektum általános törvények alapján sajátos társadalmi közeget formál, tanulmányozása bepillantást nyújt a „rejtélybe“, mivel így tárulkozik fel az általánosnak, sajátosnak és a különösnek történelemben megvalósuló egysége.

Elméleti szempontból rendkívül fontos, hogyan cselekszik és miben hisz egy társadalmi integrációt kifejező tudat, de a gyakorlatban talán még lényegesebb, hogy a különös tartalom és forma miként működik az adott integráció minden napjában, milyen jelentősége van számára. A sajátos társadalmi-történelmi közegben kitermelt értékek igazán hatékonyá akkor válnak, ha úgy épülnek a társadalmi integráció életébe, hogy életképes eszközzé és mintává válnak a kultúra új elemeinek feldolgozásához.

Természetesen számolnunk kell azzal a ténnyel is, hogy a gondolkodásmódban és a gyakorlati tevékenységben megnyilvánuló jellegzetességek a kultúra bizonyos elemeiben világosabban megkülönböztethetők, mint másokban. Ritka az a történelmi pillanat és az a történelmi szubjektum, mely a kultúra és a hagyomány harmonikus fejlődését minden vonatkozásban megvalósítja.

A történelmi körülmények a hagyománynak hol egyik, hol másik ágát tolják az elméleti érdeklődés homlokterébe. Ezek a körülmények lehetnek véletlenek, de általában mélyebb társadalmi okok alakítják ki őket. Ám nemcsak az elméleti érdeklődés hullámmozgó, a szellemi élet folyamatába beépülő hagyomány maga sem homogén. Jellegbeli és szintkülönbségek észlelhetők benne. A nemzeti sajátosság és az egyetemes kultúra viszonya sem a matematikai arányosság szabályosságával érvényesül szellemi életünk alakulásában. Petőfi és Arany alkotói elve — „A nép uralkodjék a költészetben“ — a magyar zenében valamivel később, a huszadik században valósult meg, és akárcsak Petőfi és Arany lírája a maga idején, világszínvonalú értékeket hozhatott létre. A különös egyetemessé válhatott.

A szellemi kultúra egyes összetevői eltérően és változó ütemben fejlődhetnek. Az ilyen különbségek bizonyos arányokban és méretekben belül természete-

sek: Veszélyessé akkor válhatnak, ha a részek spontán önmozgását nem javítja és nem irányítja az egészre figyelő tudatosság. A spontán önmozgás ugyanis elszigetelheti egymástól, atomizálhatja a szellemi élet összetevőit, megszüntetheti termékenyítő kölcsönhatásukat, s végül is a viszonylagos harmónia hiánya a szellemi szféra egészének a hatékonyságát teszi kérdésessé.

A hagyományok természetesen jelentős szerepet töltenek be a művelődési ágak egyenetlen fejlődésében. A különböző részterületek felhalmozott és értékesített hagyományanyaga sem elvben, sem a gyakorlatban nem azonos értékű, s így eltérő nyomatékkal járul hozzá az adott részegység önmozgásához — Janus-arcúsága következtében nemcsak pozitív előjellel. Tény, hogy az elavult elleni küzdelem is ott és abban a művelődési ágban a legeredményesebb, ahol régóta és folyamatosan gazdag hagyomány halmozódott fel.

De talán még fontosabb ebben a kérdésben a kialakult és érvényesülő hagyomány-szemlélet, főleg az, hogy mennyire maradt rabja ez a szemlélet az ágazati vagy nemzeti szinten megrekedő köldöknézésnek. A kritikai szellem érvényesítése szabadíthat fel bennünket az ilyenfajta beszűkülések nyűgétől, amely a sajátos feladatok szem előtt tartásával és azok előmozdítására a művelődés összes szféráját mozgósítja, és a kínálkozó nemzeti és nemzetközi hagyományörökséget felhasználja.

Viszonyulás a hagyományhoz

Mikor válik fontossá, igazán égetővé a hagyományhoz való viszonyulás?

Láttuk, minden társadalom problémája ez, ha nem tudatosul is elméleti szinten. Vannak korszakok, amikor a hagyomány úgy épül a jelenbe, és úgy egészül ki, hogy szinte észre sem lehet venni. Thomas Mann idézett szavaival: marad a mélye a mélyben. Máskor viszont az eszmei harcok keresztútjába kerül, szellemi izzással, jákobi gyötrődéssel ébren tartott problémává válik.

Ugy tetszik, a hagyományhoz való viszony mint tudatos téma a sűrű, a dinamikus korszakokban válik az ideológiai harcok ütközőpontjává, vagy akkor, amikor valamely emberi közösség léte veszélyeztetett. Az értelmiségi réteg esetében ez a tudatosság nem színtisztán elméleti jellegű. A megfelelő (vagy megfelelőnek vélt) magatartás és elkötelezettség tudatos vállalását is jelenti.

A különböző korok lehetnek mozgalmasabbak vagy viszonylag megállapodottak. A mozgalmas társadalmi idő a gyors, sűrű változások ideje. Ezek a változások nem mindig eredményeznek gyökeres átalakulásokat, de vannak közöttük radikális csomópontok. Csonka századunk mozgalmas, sűrű idejű társadalom: a szocialista forradalmak százada.

Mozgalmassága azonban nemcsak az alapvető társadalmi viszonyok körében észlelhető. Nincs ma a világnak olyan sarka, nincs a társadalomnak olyan területe, melyre azt mondhatnók, hogy megállapodott. Bárki joggal állíthatja, hogy a tizenyolcadik és rendkívül mozgalmas század volt. Csak hogy glóbuszunk meglehetősen szűk területére — Nyugat-Európára — korlátozódott, hatósugara pedig csak Közép-, legfeljebb Kelet-Európát érintette. Az alternatívák pontosan körvonalazódtak, amit valamivel később sűrítve a „Forradalom vagy Szent Szövetség?” kérdése fejezett ki. Ma a választási lehetőségek többirányúak, és nemcsak a politikai gyakorlatban azok. Soha annyi útkeresés, kísérletezés például a művészetben nem volt, mint a huszadik században. És a különböző irányzatok nem egymás

után, hanem egymás mellett, látszólag szinte egymástól függetlenül jelentkeztek. Sőt, ugyanazon irányzaton belül az alkotói módszerek, a kifejezési eszközök is változatosak.

Az események sodrában nehéz tájékozódni. Ilyenkor kétely és erkölcsi bizonytalanság támad, hogy az adott kor — korunk — gyakorlata és elmélete eléggé pontos választ ad-e cselekvésben, magatartásban és felfogásban a társadalom ki-termelte kérdésekre. A választ — a kérdések és a választási lehetőségek sokirányúsága mellett — még az is nehezíti, hogy a munkamegosztás az emberi tevékenységet átfoghatatlanul gazdaggá és egyben szétszaggatottá tette. Ilyenkor az álláspontok könnyen sarkítódnak.

Vannak, akik a korszerűség nevében elutasítják a hagyományt mint teljesen elavultat. Az avantgarde irányzatok szinte teljes egészükben ezt tették és teszik — legalábbis elméletben. Holott egyfajta hagyomány elutasítása óhatatlanul valamely más hagyományhoz való kapcsolódást jelent — akkor is, ha ezt nem ismerik fel, vagy egyenesen tagadják. Gyakran a legtudatosabb alkotók sem veszik észre, hogy amikor rossznak minősítenek egyfajta hagyományt, hallgatólagosan jóként fogadnak el egy másikat. Nem beszélve arról, hogy a „jó“ és „rossz“ fogalma — figyelembe véve történelmi alakváltozásait is — szintén hagyományozott.

A másik véglet az egyfajta hagyományhoz való feltétlen ragaszkodás, a hagyomány minden körülménytől független elsődlegességének hangsúlyozása. Figyelemre méltó, hogy ez a felfogás radikális politikai nézetekkel is párosulhat, tehát nemcsak a maradiság mindenkori tünete. Mindazonáltal bármilyen formában jelentkezik, magában hordozza az elzárkózás és elfogultság lehetőségét. Ha megcsontosodik és bezárul, az új-keresést „gyökértelenként“ elutasítja. Gyökértelenség per-sze van, és valóságos veszély is. Ám azért, mert az alkotó új ösvényekre merész-kedik, még nem minősíthető gyökértelennek, aminthogy — mert az éremnek ez a másik oldala — korántsem fogadjuk el a hagyomány tetszetős jelmezével takar-gatott gondolatszegénységet.

Persze, ezek az álláspontok sohasem jelentkeznek vegytisztán. Mégis szükséges az ilyen sarkítás, hogy segítségével azonosíthatóvá váljék az, ami csupán törekvésként van jelen köztudatunkban, és nem is feltétlenül elméleti álláspont-ként, hanem sokkal inkább a magatartás és erkölcsi meggyőződés problémájaként. Márpedig az erkölcsi meggyőződés különösen fontos számunkra. Alkotóink szem-lélete sem kizárólag észkokokra támaszkodva alakul. Érzelmünk — közöttük erkölcsi érzelmeink — is kormányoznak bennünket.

Ebben a vonatkozásban nem a társadalmi örökségünk különben létező erkölcsi tartalmára célok. A hagyomány korántsem szűkíthető az erkölcsi mo-zzanatra, szélesebb és heterogénebb az erkölcs körénél. A hagyományhoz való tudatos viszony ellenben mindig világnézeti meghatározottságú, tehát indoklásai-ban erkölcsi jellegű. Ma is az. A hagyomány és korszerűség szétválasztódása gyakran erkölcsi konfliktusokban ölt testet, sőt, bizonyos ellentétek esetében — például a nemzedékek közötti konfliktusokban — elsősorban erkölcsi feszültség-ként nyilvánul meg.

Hagyomány és korszerűség viszonyának megítélésében is Gaál Gábor a kö-vetendő példánk. Legyen az erdélyi magyar író formájában is eredeti, küzdje ki hagyományaira támaszkodva a maga korszerű mondanivalójának megfelelő sa-játos formát! — így fogalmazta meg az irodalmi alkotómunka programját, hangoz-tatva, hogy idejétmúlt irodalmi formákkal nem lehet korszerű társadalmi tuda-tot kialakítani, holott az itt élő magyar nemzetiségnek erre van a legnagyobb

szüksége. Ezért üzent hadat az avas kritikátlanságnak, vidékiességnek. Ilyen meg-gondolásokból épült Gaál „itt és most“ felfogása, amely a helyi sajátos és az egye-temes emberi összevetése alapján úgy konkretizálódott, hogy egyben szervesen ötvözte magába a szellemi örökség humánus tartalmát.

Ez a Gaál Gábor-i követelmény ma is időszerű, s hasonlóan a harmincas évekhez, ma sem csak az irodalmi alkotásokra vonatkozik, hanem szellemi életünk egészére. Ma sem lehet feladatunk más tájak újtóinak másolása. De eredményeik hasznosításáról sem mondhatunk le, rájuk is figyelniük kell. Mindenekelőtt mélyre hatoló önismeretre, saját valóságunk hiteles ismeretére van szükségünk ahhoz, ami kultúránk egyetlen igazolása lehet: *saját eredeti mondanivalónkat korszerű, ám mégis sajátos formában kifejezni*. Persze ezt könnyebb programként vagy pedagógiai elvként megfogalmazni, mint művekben megvalósítani. De ez még nem változtat a program, az elv igazán.

Hagyomány és korszerűség viszonyáról gyakran olvashatunk leegyszerűsítő értelmezéseket. A kettő közötti kapcsolat kétségtelenül lényegbevágó, de koránt-sem közvetlen, hanem közvetett összefüggés.

Minden kor sajátos kérdéseinek gyökerét és az e kérdésekre adott adekvát gyakorlati és elméleti válaszok lehetőségeit a társadalom alapvető viszonyaiban kell keresnünk, s csak megannyi közvetítő közegen át juthatunk el a hagyomány és az újat kifejező korszerűség témájához.

A közvetítő közegek legfontosabbika az objektív érdekek hálózata, mely-nek meghatározó eleme a gazdasági érdekek csoportja és ezeknek politikai vetü-letei. Mégis hiba volna, ha az érdekek hálózatát csak ezekre szűkítenénk. Ameny-nyi az emberi szükséglet — annyi fajta az érdek. Ezt meggondolva, joggal szól-hatunk a gazdasági-politikai érdekekkel egy sorban esztétikai, erkölcsi, elméleti és még egyéb érdekről is. A szükségletek koronként és társadalmi csoportonként változnak, az osztálytársadalmakban ellentétes irányúak. Az objektív érdekek va-lamilyen formában tudatosulnak, a szubjektív szféra szellemi mozgatóivá válnak, az integráció tudatában *érdekeltségként* nyilvánulnak meg.

Az első kérdésünk ebben a vonatkozásban: milyen érdekek alapján válogat egy adott emberi közösség? Ez azonnal kiegészül azzal a kérdéssel, hogy az adott integráció objektív érdekei milyen mértékben fejezik ki az emberi nem egyete-mes érdekeit, és milyen mértékben gazdagítják a nembeli értékeket? Úgy is meg-fogalmazható, hogy a társadalmi csoport elősegíti-e vagy sem a haladást, erősíti-e vagy gyengíti a humanizációs folyamatot?

Az objektív érdekek sohasem automatikusan nyilvánulnak meg a hagyo-mány megtartásában és meghaladásában. Maga az érdekeltség kialakulása sem zök-kenőmentes folyamat, és nem mindig adekvát tükrözés. Pedig az adekvát tudatra ma, különösen sietős századunkban, nagy szükségünk van.

Az adekvát tudat és kritikai szellem nemcsak a megismerés követelménye. Megismerés és egyben társadalmi önismeret a tudás, a magatartás és cselekvés szintjén egyaránt megnyilvánuló erkölcsi kérdés. A megismerés minden fajtája és az erkölcsi tudatosság — világnézeti megalapozottságú. A helyes tájékozódás kimunkált világnézetet, szilárd meggyőződést igényel. Itt és most: szocialista esz-meiségű világnézetet.